

Meša Selimović

TVRĐAVA

Beograd, 2014.

Maši i Jesenki

DNJESTARSKE MOČVARE

N e mogu da pričam šta je bilo u Hoćinu, u dalekoj zemlji ruskoj. Ne zato što ne pamtim, već što neću. Ne vrijedi pričati o strašnom ubijanju, o ljudskom strahu, o zvjerstvima i jednih i drugih, ne bi trebalo pamtit, ni žaliti, ni slaviti. Najbolje je zaboraviti, da umre ljudsko sjećanje na sve što je ružno, i da djeca ne pjevaju pjesme o osveti.

Reći ću samo da sam se vratio. Da se nisam vratio, ne bih ovo zapisao, niti bi se znalo da je sve ovo bilo. Ono što nije zapisano, i ne postoji; bilo pa umrlo. Preplivao sam od kiša nabujali Dnjestar, i tako se spasao. Ostali su poklani. Sa mnom je došao i Mula Ibrahim, vojni pisar, s kojim sam se sprijateljio u ta tri mjeseca putovanja prema kući, prema dalekom zavičaju, došao je zato što sam, plivajući, izvukao iz opasne rijeke njegov probušeni čamac i što sam ga, bolesnog, pola puta nosio, vukao, hrabrio, kad bi pao na koljena ili legao na leđa, i nepomično zurio u mutno tuđe nebo, želeći da umre.

Nikome nisam pričao o tom Hoćinu, kad smo se vratili. Možda zato što sam bio umoran, i zbunjen, što mi je sve to hoćinsko izgledalo čudno, kao da se dešavalo u nekom drugom životu, pa i ja kao da sam bio drugi, ne ovaj što je suznih očiju gledao svoj rodni grad, jedva ga prepoznajući. Ništa nisam žalio, nisam bio pozlijeden, nisam se osjećao prevaren, samo sam bio prazan i zbunjen. Kad sam ostavio mjesto učitelja, i djecu koju sam podučavao, išao sam u neku slavu,

u neko svjetlo, a upao sam u blato, u nepregledne dnjestarske ritove oko Hoćina, među vaške i bolesti, u rane i smrt, u neopisiv ljudski jad.

Iz tog čuda što se zove rat, zapamtio sam bezbroj sitnica i samo dva događaja, i pričam o njima ne zato što su teži od ostalih već što ih nikako ne zaboravljam.

Prvi se tiče jedne bitke, među mnogima. Otimali smo se o jedno utvrđenje, pleter nabijen zemljom. Mnogo je ljudi poginulo u močvarama oko utvrđenja, i naših i njihovih, crna voda ritova postala je zagasitosmeđa od krvi, zaudaralo je na pradažno barsko korijenje, i na trule leševe, koje niko nije vadio. A kad smo zauzeli nasip, kad smo ga raznijeli topovima i glavama, zastao sam, umoran: kakav besmisao! Šta smo mi dobili, a šta su oni izgubili? I nas i njih okruživao je jedini pobjednik, potpuni mir prastare zemlje, ravnodušne prema ljudskom jadu. Držao sam glavu u rukama, te večeri, sjedeći na mokrom panju, pred jadnom vatrom koja nam je kopala oči, zaglušen kricima barskih ptica, uplašen gustom maglom dnjestarskih močvara što nas je uporno zavijala u zaborav. Ne znam kako sam te noći uspio da preživim stravu, u meni i oko mene, i najdublju tugu poraza, poslije pobjede, nejasan sam sebi. U mraku, u magli, u kricima i zvižducima, u očajanju kojem nisam nalazio razlog, u toj dugoj noći nesna, u crnom strahu koji nije od neprijatelja, već od nečega iz mene, rodio sam se ovakav kakav sam, nesiguran u sve svoje i u sve ljudsko.

Drugi događaj je ružan, i uzalud pokušavam da ga izbacim iz sebe. Često je u meni, i kad ne želim. Sve ga ponovo vrati, čak i ono što mu je suprotno, nečiji veseo smijeh, golubije gukanje djeteta, nježna pjesma o ljubavi. A moje sjećanje uvijek potiče od kraja, ne ovako kako sada pričam, zato je možda ponešto netačno, ali drukčije ne biste razumjeli. U trećoj četi, deseterica Sarajlija odmah su se izdvojila, od straha pred nepoznatim krajem, nepoznatim neprijateljem, nepoznatim drugim vojnicima. U svakome od nas, za drugoga je bilo nešto njegovo, prisno, bili smo posrednici jedan drugome za misao o zavičaju i porodici, nijemo gledanje i čuđenje, šta to tražimo u tuđoj zemlji, osim svoje i tuđe nesreće. Vraćao sam se među njih, kao da

sam dolazio kući. Bili su obični ljudi, dobri. Neko je na vojnu došao zato što je htio, neko zato što je morao.

Ahmetaga Misira, krojač, a ne pamtim ga drukčije nego pijana, dugo je želio da postane aga, a kad mu je to uspjelo, odmah su ga pozvali u rat, što sigurno nije želio. Ljutiti stari Hido, telal, pobjegao je od sirotinje. Snažni Mehmed Pecitava, uvijek golih prsa, najružnijim riječima je psovao i rat i onoga ko ga je izmislio i sebe što se prijavio, ali nikad nije htio da kaže što se prijavio. Ibrahim Paro, knjigovezac, rasječene gornje usne, što je, kažu, biljeg srećna čovjeka, imao je tri žene u Sarajevu, i šalio se da je od njih utekao. Dvojica sinova berbera Saliha s Alifakovca htjeli su da pobjegnu od berberskog zanata, iako je jedan od njih, stariji, ponio britvu iz očeve radnje, ali je brijačio samo sebe, ni za živu glavu nikoga drugog. Hadži Husein, zvani Pišmiš, zapao u dugove i sklonio se u vojsku. Smail-aga Sovo, kazandžija, pošao s drugima, u piću i oduševljenju, pa je oduševljenje izvjetrilo ubrzo, kad i piće. Avdija Suprda, lihvar u miru, bajraktar u ratu, dobar i pošten u oba posla, a ne zna se koji je gori.

I svi su izginuli. Ahmet Misira je kratko bio aga, i skupo je to platio. Ibrahim Paro se zauvijek oslobodio svojih žena, dotukla su ga tri Rusa, po jedan za svaku ženu. Husein Pišmiš je otplatio sve ovozemaljske dugove, glave pobodene u dnjestarsku močvaru. Stariji od dvojice braće zaklao se britvom jednoga ranog jutra u ukrajinskom selu gdje smo zanoćili.

Vratili su se, osim mene, samo Smail-aga Sovo i bajraktar Avdaga Suprda. Smail-aga je pobjegao kući prije završetka vojne, nestalo ga je jedne noći, i poslije nekoliko mjeseci, taman kad se rat završio, došao u Sarajevo, izbezumljen od brige za ženom i troje djece, jedva su ga prepoznali, a kad su ga prepoznali, a to je bilo odmah, zadavili su ga kao vojnog bjegunca. Avdija Suprda, bajraktar, junak koji se ničega nije bojao, koji je ostao živ u stotinu juriša i iznio čitavu kožu ispred hiljadu kuršuma, počeo je da se bavi voćarstvom, kad se vratio, poslije rasula vojske, u svoje selo Lasicu. Pao je s kruške i umro.

Tako, eto, ja živ, jedini, pričam o njima mrtvima. Pa, da pošteno priznam, volim što je tako nego da su oni živi pa da pričaju o meni

mrtvom, pogotovo što ne znam šta bi o meni govorili, kao što ni oni ne znaju šta ću ja o njima govoriti. Oni su svoje odradili, i ni sjenke više od njih nema. Ostaće samo ono što ja, pravo ili krivo, kažem o njima.

I eto, tih desetak Sarajlija, kao i hiljade drugih, osvajalo je nešto što im nije bilo potrebno, i borilo se za carevinu, ne misleći da se ne tiče ni njih carevina ni oni carevine, što su saznala njihova djeca, za kojom niko ni glavu nije okrenuo, poslije. Dugo me je mučila nekorisna misao, kako je glupo i nepravedno što su izginuli toliki dobri ljudi, za neku maštariju kojoj ni imena ne znaš. Šta će oni u dalekoj Rusiji, na dalekom Dnjestru? Šta će tamo krojač Ahmed Misira, šta će knjigovezac Paro, šta dva sina berbera Saliha s Alifakovca, šta će kazandžija Sovo, šta telal Hido? Pa i da su održali taj nesrećni Hoćin, da su osvojili tuđu zemlju, šta bi se promjenilo? Da li bi bilo više pravde a manje gladi, pa ako bi i bilo, zar ljudima ne bi zastajao zalogaj u grlu ako je otet od tuđe muke? I da li bi srećnije živjeli? Ne bi, nimalo. Neki drugi krojač Misira bi krojio sukno, pogubljen, i išao da pogine u nekim nepoznatim močvarama. Dva sina nekog berbera s Alifakovca, vezana bratskom ljubavlju, jurila bi da nestanu na nekom drugom Hoćinu i nekom drugom Dnjestru.

Pametni Mula Ibrahim kaže da to nije ni glupo ni nepravedno. To nam je sudbina. Kad ne bi bilo ratova, poklali bismo se među sobom. Zato svaka pametna carevina potraži neki Hoćin, da pusti zlu krv narodu i da nagomilana nezadovoljstva odvrati od sebe. Druge koristi nema, ni štete, ni od poraza ni od pobjede. Jer, ko je ikada ostao pametan poslije pobjede? A ko je izvukao iskustvo iz poraza? Niko. Ljudi su zla djeca, zla po činu, djeca po pameti. I nikad neće biti drugačiji.

Nisam se slagao s Mula Ibrahimom, bar ne sasvim, i dugo se nisam mirio sa smrću drugova u hoćinskim pištalinama. Izgledalo mi je to sasvim neprihvatljivo, gotovo suludo, kao da se neka nerazumna a strašna sila poigrava s ljudima. Nisam mogao da se oslobodim more sjećanja, suviše naglo sam iz miroljubive dosade učenja upao u surovu zbilju ubijanja. A Mula Ibrahim je rekao da je dobro dok

krivicu bacam na neku nerazumnu silu. Opasno bi bilo kad bih krivca potražio na zemlji.

Ali ni ja ni Mula Ibrahim, koji je sve znao, nismo mogli da objasnimo slučaj koji hoću da ispričam. Doduše, ljudi su se izmijenili u dugim mjesecima ratovanja, postali su grublji, nemilosrdniji, možda zbog beskrajnog prostora koji ih je odvajao od kuća, možda zbog surovosti koju nameću rat i stalna blizina smrti, pa opet, zar se ljudi mogu toliko promijeniti da u jednom času ostaneš zaprepašten, i pitaš se u čudu: ko su ovi ljudi? Nemoguće je da su to oni isti koje sam dvije godine poznao. Kao da ih je rat dugo kužio, i zlo u njima, dotle skriveno, možda i njima nepoznato, izbilo je odjednom, kao bolest.

Sa straže sam se predveče vratio konačistu, stopi čvrste zemlje među barama, s kolibom u kojoj je živjela još mlada žena, s troje djece, i s mršavom metiljavom kravom u staji od pruća. Brinula se o djeci i o kravi, sama, muž joj je sigurno s onu stranu močvare, protiv nas. Nije govorila o njemu, nije govorila ni o čemu, a nismo je ni pitali. Sklanjala se od vojnika, a uveče se s djecom zatvarala u kolibu.

Ličila je na lijepu mladu nevjestu u nekom našem posavskom selu, i gledali smo za njom dok je zamicala za staju, za šašu, čvrsta, uspravna, ali nismo ništa govorili. Možda zbog djece. Ili zbog bajraktara Avdage, koji bi glavu otkinuo svakomu zbog ružne riječi o tuđoj ženi. Ili smo se još stidjeli jedan pred drugim.

Toga dana, kad se sve desilo, nije bilo bajraktara, otišao je nekim vojničkim poslom, a ja sam bio na straži. Sačekali su me namračeni, s nekakvom zluradom prijetnjom u očima. – Idi u staju – rekli su mi. I samo su to ponavljali, kao naređenje, požurujući me i ne odgovarajući na moja pitanja. Djeca su čučala kraj vrata kolibe.

Obišao sam kuću i stog šaše, ušao u staju. Na zemlji je ležala žena. Ibrahim Paro se otresao od slame i paučine, i pritegavši kaiš izašao, ne pogledavši me.

Žena je ležala mirno, golih butina, nije ni pokušala da se pokrije, čekala je da sve prođe. Kleknuo sam pored nje. Lice joj je blijedo, oči zatvorene, okrvavljene usne stisnute. Užas je prešao preko nje.

Povukao sam bijelu rubinu i pokrio je, maramom pokušao da joj obrišem krv s lica. Tada je ona otvorila oči i pogledala me zaprepasteno. Nasmiješio sam se, da je umirim: ne boj se, neću ti ništa. Ali kao da se još više zaprepastila zbog toga, u očima joj je sijevnula mržnja. Izvadio sam iz torbe peksimit, nisam ga pojeo na straži, i pružio ženi: uzmi, daj djeci. Odbacila je peksimit, jarosnom kretnjom, i pljunula mi u lice. A ja, ništa nisam učinio, nisam se ni pomaknuo, ni obrisao. Ukočila me njena muka. Jer, sve sam shvatio, u času. Da sam učinio nasilje nad njom savladanom, kao i ostali, podnijela bi stisnutih usana, i mrzila bi nas, pse, cijeloga života. A ljudski obzir i sažaljenje, nakon nasilja, što joj je izgledao kao potres, kuga, kob koju bog šalje i čemu lijeka nema, nenadno su probudili njeno dostojanstvo i pokazali joj mjeru poniženja. Od žrtve nedohvatne sudbine postala je žrtva surovosti.

Ja sam tu ženu najteže povrijedio, teže nego svi ostali. Ustala je i pošla prema vratima, pa se predomislila, uzela peksimit i izašla, oborene glave.

Ujutro smo sjedili pred stajom, natmureni, ozlojeđeni jedan na drugoga, ozlojeđeni na sebe i na cio svijet, zadavljeni barskom maglom a još teže maglom što se vukla po našim dušama. Žena je izvodila jedno po jedno dijete i umivala ih na pragu kolibe, a onda je ušla u staju, ne gledajući nas, dublje zabrađena, da sakrije krvave pečate, pomuzla kravu, i mlijeko odnijela u kuću.

Uzdišući, Paro je pominjao boga.

Ostali su sjedili ukočeni, bez riječi.

Ustao sam, samo da nešto radim, mučila me je ova ćutljiva napetost i ženina mirna mržnja, prišao sam trulom drvljaniku, i ostavljenom sjekirom počeo da sitnim šibljje. Žena je izašla iz kuće, naglom kretnjom mi istrgnula sjekiru i ušla, zamandalivši vrata.

Odjednom se stijesnio prostor oko nas, opkolila nas je prijetnja. Sigurno je stajala iza vrata, sa sjekirom u ruci. Kako su je sinoć savladali? Na prevaru, silom, iznenada? I sve je, izgleda, podnijela ćuteći, da ne uznemiri djecu. Čudio sam se, divio, žalio, ali o ženi i onome

što se sinoć desilo nisam ni riječi progovorio. Ni iko drugi. A stajalo nam je u grlu kao kost.

Zatvorena kuća i sklonjena djeca bili su ćutljivi prijekor.

Stariji od dvojice sinova berbera Saliha s Alifakovca ustao je i pošao prema šaši, poradi sebe, sigurno. Kako se dugo nije vraćao, mlađi brat je pošao da ga potraži, i našao ga mrtvog iza šaše. Zaklao se britvom. Dugo je morao da zasijeca po žilama od uha do uha, da reže grkljan i gumastu cijev dušnika, krv je lila kao iz česme, nato-pivši vlažnu zemlju pod njim. Bol je sigurno bio strašan, a on nije ni zastenjao. Bili smo petnaest koraka udaljeni, a ništa nismo čuli.

I dok smo čekali da dođe neko iz štale, da se sastavi zapisnik o smrti, jer nije umro ni od kuršuma ni od neprijateljske sablje, gledali smo razjapljenu crvenu ranu na vratu, i sa strahom iščekivali šta će učiniti mlađi brat, koji je neprestano, bez jauka i bez suza, buljio u preklani vrat, ne dozvoljavajući da se mrtvac prekrije. Iz njega se čulo samo muklo stenjanje.

Kad su Mula Ibrahim i njegov mlađi pomoćnik sačinili zapisnik, potpuno nepotrebno, jer se nije znalo zašto se zaklao, a niko nije pominjao sinoćnje nasilje, niti se moglo dovesti i u kakvu vezu, žena je bez riječi pokazala gdje se nalazi lopata, i opet se s djecom zatvorila u kolibu.

Mlađi brat je sam iskopao grob u mokroj zemlji, stavio snop šaše na dno, u vodu, i sam položio brata u jamu, uporno odbijajući svaku pomoć. Drugi snop šaše je rastro po mrtvacu, a lice mu pokrio svojom maramom. Kad je zatrpao grob, i kad smo svi bacili po grumen blata na mokru humku, mahnuo je rukom, zamolivši da se udaljimo.

Ostao je nad grobom, sam, dugo. Ko zna šta je mislio, šta je govorio sebi i mrtvom bratu koga je volio više nego samoga sebe, mi nismo čuli, niti će ikad iko saznati. A onda se odvojio. Nije se sagnuo, nije poljubio grob, nije izgovorio molitvu, samo je digao pogled sa vlažne humke, i pošao prema močvari. Zvali smo ga, išli za njim, molili da se vrati. Nije se ni okrenuo, nije možda ni čuo. Vidjeli smo kako je zagazio u vodu do članaka, pa do koljena, i nestao iza šaše.

Kuda je krenuo, šta je htio, je li izgubio razum, teško je reći. Više ga niko nije vidio.

Mladi Mula Ibrahimov pomoćnik, student Ramiz, prenoćio je kod nas, da se ne bi vraćao po mraku.

Pričao je sa svima nama, više slušao nego govorio, a govorio je čudno, i kao da je već znao sve što mi znamo.

Ispričao sam mu cijeli slučaj, a on je rekao, smiješeci se umorno:

– Ubijaju ih, ubijaju sami sebe. Život naroda je glad, krv, bijeda, mučno tavorenje na svojoj zemlji, i glupo umiranje na tuđoj. A velikaši će se vratiti kući, svi, da pričaju o slavi, i da preživjelima piju krv.

Nikad ni od koga nisam čuo takve riječi. Mi smo psovali i nebo i zemlju, i boga i ljude, ali ovako nismo govorili.

– Zašto si došao ovamo? – upitao sam ga.

– Da vidim i ovo – odgovorio je, zamišljeno gledajući u tamnu noć što nas je opkoljavala.

Zaboravio sam druge događaje, važnije, teže, žešće, ili, ako i nisam zaboravio, ne vuku se po meni kao avetinjske slike. Gotovo i ne mislim više na borbe, na surovost koja se zove junaštvo, na gađenje od klanja, od krvi, od bezdušnog zanosa, od životinjskog straha. Ne mislim na ogromni Dnjestar, nadošao od kiša, kada smo ostali odsječeni od ostale vojske na drugoj obali, pa je hiljade vojnika izginulo ili zarobljeno a stotine se podavilo u strašnoj rijeci, a ja sam je preplivao vukući u probušenom čamcu vojnog pisara Mula Ibrahima, koji se uneradio od straha pa me molio da to nikome ne pričam. Zaboravio sam i bezbroj drugih stvari koje bi se mogle pamtit i zbog blizine smrti, zbog straha, zbog srama, a eto, nosim u sjećanju samo ova dva događaja koja su se mogla i zaboraviti. Možda zato što ih nisam mogao ni razumjeti ni objasniti, a tajna se duže pamti nego jasna istina.

TUGA I SMIJEH

Prvi put sam sve ovo ispričao jednoj djevojci, i prvi put ovako, u nekoj vezi, od početka do kraja. Tako sam i sam sebi složio razložnu priču, koja se dotle gubila u komešanju odvojenih dijelova, u magli zebnje, u nekom zbivanju van vremena, možda i izvan nekog određenog smisla, kao težak san koji ne mogu ni da prihvatim ni da odbacim. A zašto baš njoj, i zašto o ovome, nisam mogao ni sam sebi objasniti. Učinilo mi se da zna slušati, razumjeti svakako neće, a slušanje je važnije od razumijevanja.

Iskustvo me je naučilo da ono što se ne može objasniti samome sebi treba govoriti drugome. Sebe možeš obmanuti nekim dijelom slike koji se nametne, teško izrecivim osjećanjem, jer se skriva pred mukom saznavanja i bježi u omaglicu, u opijenost koja ne traži smisao. Drugome je neophodna tačna riječ, zato je i tražiš, osjećaš da je negdje u tebi, i loviš je, nju ili njenu sjenku, prepoznaješ je na tuđem licu, u tuđem pogledu, kad počne da shvata. Slušalac je babica u teškom porođaju riječi. Ili nešto još važnije. Ako taj drugi želi da razumije.

A ona je željela, i više nego što sam se nadao. Dok sam pričao, s njenog lica je nestalo vedrog izraza, koji me je možda i naveo na neočekivani razgovor, a zamijenilo ga nešto nenadno zrelo, i tužno. Rekla je samo: – Bože, kako su ljudi nesrećni.

A ja se toga nisam sjetio, iako mi se čini da sam upravo o tome mislio. Misao nije naročito duboka, ni nova; to ljudi govore otkako

su počeli da misle. I nije me toliko iznenadila misao, iako je nisam očekivao, već uvjerenost s kojom je izrečena. Kao da je otvorila svoj najtajniji pretinac, otkrivši se preda mnom, otkrivši se prvi put pred ma kim, tako, do kraja. I bio sam srećan što sam makar na nešto u drugom čovjeku naišao prvi put, i samo radi mene.

Ime joj je Tijana, kći je pokojnog Miće Bjelotrepića, hrišćanina, ubijenog rukom nepoznatih i nepronađenih ubica, prije dvije godine, kad je s ćurčijском robom pošao na vašar u Višegrad. Vlasti nisu ni dugo ni pažljivo tražile ubicu, po čemu se moglo zaključiti da nisu čeznule za istinom, ili su je znale, pa su pustile da sve pokrije zaborav.

Sve neobično, sve kako ne treba. Ali nisam ni ja birao prilike, nisu ni prilike mene: susreli smo se, kao ptica i oluja.

Kad sam došao s vojne, dočekale su me rđave vijesti. Porodica mi je prošla gore nego da je bila na Hoćinu: otac, majka, sestra i tetka, svi su pomrli od kuge. Ni grob im nisam znao; stotine su umirale u jednom danu, i živi su žurili da ih zatrpaju gdje bilo. Trošna porodična kuća je izgorjela, zapalili su je Cigani kad su se zimus sklonili od zime, zapalili nehotice, nepažnjom, zato što nije njihova. Ponekad bih otišao da vidim pocrnjele zidove i mrtve oči mrtvog zdanja, u kojem nikako nisam mogao da zamislim bivše stanovnike: kao da je bilo pusto odvajkada. Ni sebe nisam mogao da zamislim u toj kući, nekad. Nije me bilo u vlastitim uspomenama, kao da je to bio neko drugi. Bašta je razvaljena, vočke otrnjavile, bijedno i žalosno. Tražili su mi da prodam, nisam htio. Kao da sam se nadao da će se vratiti sjećanja, možda će mi biti potrebna. Ali sam se toga sjetio kasnije, tada mi je bilo svejedno. Svejedno na neki poseban način, bez duboke tuge i teškog žaljenja.

Obuzela me je mirna ravnodušnost, ne tugujem, ne radujem se. Vidio sam toliko smrti da mi je vlastito izbavljenje izgledalo kao neočekivani poklon, ne znam kako, ne znam od koga, ali nije daleko od čuda. Možda je moja svijest još bila zbunjena pred tom neobičnom istinom, ali je moje tijelo potpuno shvatilo njen značaj. Živio sam, u stvari, svoj drugi, tuđi, poklonjeni život, sve ostalo nije važno, zasad nije važno. Ovo je višak, ovo je sreća, koju hiljade drugih nije moglo

da razumije, jer nisu pošli mojim putem. Malo je ljudi u gradu moglo da kaže, možda samo ja, jedan jedini: srećan sam, živ sam. Nisam to govorio, ali sam snažno osjećao, svakom žilicom. Drugi to nisu mogli, jer nisu visili nad ponorom.

Ništa drugo me se nije ticalo, čak ni mogući sutrašnji bol. Niko me nikud nije pozivao, ništa mi nije nudio, niti sam ja tražio. I nikome ništa nisam zamjerao. Mogao sam ljudima izgledati čudan, kao da sam izgubio razum. Nisam imao zaposlenja, niti sam imao kuće, nisam imao ništa, a bilo mi je svejedno.

Satima sam sjedio pred Begovom džamijom, na kamenu, i gledao ljude kako prolaze, ili nebo, ili ništa. Slušao sam vrapce i njihovo smiješno čavrljanje, kao u dobrodušnoj svađi, ili u vedrom pričanju o svemu i svačemu. Ličili su mi na male, obične ljude, pomalo svadljive, dobrodušne, vedre, površne, miroljubive, malim zadovoljne, izdržljive u nevoljama, spremne na sitno zakidanje, bez velikog ponosa. Bili su pitomi i bezopasni, kao djeca. I djecu sam volio, njihove zvonke glasove, brzi topot bosih nogu, radostan smijeh, bezazlenu grubost njihovih riječi. Samo, kad bi se potukli, zatvarao sam oči i uši, uznemiren.

Volio sam sve što nije rat, volio sam mir.

A onda me je i mir uznemirio.

Pred džamiju je dolazio i Salih Golub, siromašni šerbedžija s Vratnika. Skinuo bi s ramena tešku posudu sa šerbetom, i sjeo na kamen, teško dišući. Kad bi se odmorio, počeo bi da pjevuši, poluglasno, za sebe, naslonjen na zid, zatvorenih očiju. Znao je svega nekoliko riječi jedne jedine pjesme, o djevojkama što tuguju za mladićima koji odlaze u rat, i samo to pjevao, neprestano, počinjući iznova čim dođe do ruba svog kratkog pamćenja. Blijed, mršav, žutih očnih kapaka, izgledao je kao samrtnik. Trideset godina izdržava slijepu majku, zbog nje se nije ni ženio, zbog nje je od jutra do mraka vukao tešku kalaisanu posudu punu zašećerene vode. Kad zaspi, djeca prilaze, sipaju šerbe i piju. Ja im se osmjehujem.

Salih Golub je imao brata u Goraždu, ali su malo marili jedan za drugoga. Taj brat iz Goražda posjedovao je šume i čifluke, uzimao

vakufska imanja pod zakup, davao novac u zajam s lihvarskom kamatom, stekao veliki imetak o kojem se čulo tek kad je umro. Na Glasincu, gdje je držao ergelu konja, ubili su ga hajduci Bećira Toske, a kako mu je žena umrla ranije, imanje je ostalo bratu Salihu i majci. Tako je Saliha Goluba preko noći snašla sreća kakva ni u snu ne dolazi.

Stigao je pred džamiju sutradan, nimalo srećan, mirno ispričao šta mu se desilo, i ponudio mi novac, da počnem neki posao, ili da pođem s njim u Goražde, da mu pomognem u upravljanju tolikim imanjem. Kao da je želio da s nekim podijeli nesreću. Kad sam odbio, Salih se nije začudio. Pogledao je svoje mjesto na kamenu, gdje se odmarao i pjevušio tolike godine, i otišao pognute glave. Umro je iste noći, od radosti, ili od tuge. Majka mu se uskoro udala za hodžu Šahinbašića, koji je ličio na ženu više nego Golubova majka. I on i ona imali su po sedamdeset godina. Niko nikog nije prevario: ona je bila bez vida, a on bez imetka. Život je prevario samo Saliha Goluba.

Nisam više dolazio pred džamiju.

Počeo sam da tražim vodu, tekuću, bistru, plitku. Možda zbog hoćinskih baruština, ili zbog mutnog Dnjestra, širokog kao more. A možda i stoga što sam vodu mogao mirno gledati, ne misleći. Sve je otjecalo, tiho sa žuborom, spokojno, sve, i misao, i sjećanje, i život.

Bilo mi je lijepo, bio sam gotovo srećan. Zurio sam u blistavu vodu, satima, i puštao da mi preko ruke prelazi obli talasić, dragajući me, kao da je živ stvor. I to je bilo sve što sam htio, sve što sam želio.

Iz tog sna me je probudio Mula Ibrahim. Sjena njegova je pala na mene dok sam sjedio na obali potoka, ozaren.

– Gledaš? – upitao je.

Zvučalo je sažaljivo, zvučalo je zabrinuto.

Nasmiješio sam se, ali nisam odgovorio.

– Jesi li svaki dan ovdje?

– Svaki dan.

– I šta radiš?

Slegnuo sam ramenima.

– Zar ti ne dosadi gledati u vodu?

Pogledao sam ga začuđeno: kako mi može dosaditi!

- Dokle ćeš tako?
- Zašto?
- Od čega živiš?

Opet sam slegnuo ramenima. Nisam znao od čega živim, niti je važno.

- Poludjećeš ovako sam.
- Neću.
- Doći će zima, doći će bolest, doći će godine. Šta ćeš onda?
- Ne znam.
- Jesi li ljut na koga? Jesi li tužan? Sanjaš li teške snove?
- Ne sanjam teške snove, nisam ljut ni na koga, nisam ni tužan.
- Pomogao si mi kad mi je bilo najteže. I ja hoću da pomognem tebi.
- Ništa mi ne duguješ.
- Otvorio sam pisarsku radnju. Radićeš kod mene, koliko možeš i koliko hoćeš. Ruka ti je sigurno otvrdla, ali će smekšati.
- Ništa mi ne duguješ, Mula Ibrahime. Kad sam ugledao čamac, uhvatio sam se nesvjesno. Možda sam mislio da ću lakše isplivati.
- Ne vraćam dug. Treba mi pomoćnik. Radićeš, i platiću ti. Koliko mogu i koliko je pošteno. Nećeš se obogatiti. A volim raditi s poznatim čovjekom.
- Navikao sam na ovu vodu i na tišinu.
- Doći ćeš ovamo, kad ne radiš, ili kad bude manje posla.
- Pa, ne znam. Kako hoćeš.
- Radnja je lijepa. Kô kutija.

Radnja je usred čaršije, u Mudželitima, pod sahat-kulom, malena i neugledna, vrela i zagušljiva ljeti, zindanski hladna zimi, uz javne nužnike što su zaudarali nepodnošljivo, pa smo Mula Ibrahim i ja na smjenu palili tamjan i mirisno korijenje anduza, kao u bogomolji, da umilostivimo nečiste sile smrada. Ali je to kađenje malo pomagalo, i nije nam ostalo ništa drugo već da se naviknemo.

I to mi je svejedno. Smijao sam se:

- Čovjek se navikne na svaki smrad.

Mula Ibrahim je odgovarao dobrodušno, s lijepim smiješkom i bez pozivanja na božje ime, jer smo bili sami:

- Ja uvijek kažem: neka nije gore.
- Što rekao onaj pametni čovjek kad su ga vodili na vješala.
- S pravom! Mogli su ga odmah ubiti, i ne bi mu ostalo ni tih nekoliko časaka života. A do vješala još ima nade.
- Uzaludne.
- Kakve-takve. I to je bolje nego ništa. A ovaj smrad, vidiš, meni upravo odgovara.
- Kako može da ti odgovara?
- Evo kako: zašto su javni nužnici ovdje? Zato što je ovo središte čaršije. A meni baš takvo mjesto treba, pod nogom je svakome. A birajući između čistog vazduha sa sirotinjom, i smrada sa zaradom, pametan čovjek neće mnogo razmišljati. Dvije lubenice pod jedno pazuhu ne možeš staviti, dva dobra teško možeš sastaviti. Neka nije gore.

– Amin.

Mula Ibrahim je toliko zadovoljan ovim poslom da je pravo čudo kako ga nije ranije pronašao. U vojsku se prijavio bježeći od jednolične dužnosti džamijskog imama i dječjeg učitelja, a još više od osamnaest groša plate na godinu. Omamila ga je pomisao na pedeset groša pisarskog ajluka, uz besplatnu hranu s vojničkog kazana, a potajno se nadao i nekoj sreći, nečijoj podršci, kad se vrati, nekom položaju koji neće biti sirotinjski. A vratio se bez pare, bez novog odijela, bez zdravlja, i bez izgleda na ma kakvu službu a ne gospodarsku. Kod kuće je našao dvoje djece manje nego što je ostavio, umrla su od kuge, i zahvalio bogu što nije našao više, kao neki drugi, uz nesebičnu pomoć onih koji nisu išli u rat. Žena mu nije predbacivala zbog tog nekorisnog lutanja po svijetu, a imala bi pravo, samo je zahvaljivala bogu što je ostao živ, jer bi se s preostalo troje djece mučila do kraja života da je on poginuo. Rekla mu je samo:

– Što da se u tim godinama lomiš po svijetu? Zar ne možeš biti pisar i ovdje?

Kao da je od bijesa išao u rat! Sirotinja ne bira, već čini što mora, sastavljajući kraj s krajem. A onda se počeo navikavati na tu misao. Zašto ne bih pokušao? Zašto bih za svojom srećom morao trčati